

ОТАТУРК СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ҒОЯЛАРИНИНГ ТУРКИЯ
КОНСТИТУЦИЯЛАРИДА АКС ЭТИШИ

Ганиев Фаррух Тахиржанович

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси
фаолияти” кафедраси катта ўқитувчиси, майор Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси Давлат ва ҳуқуқ институти мустақил изланувчиси

e-mail: fargan77@bk.ru

orcid.org/0009-0005-2423-050X

ИНФОРМАЦИЯ О
СТАТЬЕ

АННОТАЦИЯ:

ИСТОРИЯ СТАТЬИ:

Received: 09.10.2026

Revised: 10.10.2026

Accepted: 11.10.2026

КЛЮЧЕВЫЕ
СЛОВА:

Мустафо Камол
Отатурк, Туркия
конституциялари, миллий
суверенитет,
республикачилик,
миллатчилик, халқчилик,
давлатчилик, дунёвийлик,
ислоҳотчилик,
конституциявий
идентификация, ҳуқуқий
давлат.

Мақолада Мустафо Камол Отатуркнинг
сиёсий-ҳуқуқий ғоялари Туркиянинг 1921, 1924,
1961 ва 1982 йилги конституциялари мисолида
тарихий-ҳуқуқий ва қиёсий жиҳатдан тадқиқ
этилган. Отатурк меросини фақат
республикачилик, миллатчилик, халқчилик,
давлатчилик, дунёвийлик ва ислоҳотчиликдан
иборат олти тамойил билан чеклаш унинг
конституциявий аҳамиятини тўлиқ очиб
бермаслиги асосланган. Миллий суверенитет,
фуқароликка асосланган сиёсий миллат,
вакиллик ҳокимияти, қонун олдида тенглик,
дунёвий ҳуқуқ тартиботи, илм-фанга таянган
модернизация, ижтимоий тараққиёт ва
тинчликпарвар ташиқи сиёсат мазкур ғоялар
тизимининг кенгроқ ҳуқуқий мазмуни
сифатида баҳоланган. Ғояларнинг
Конституцияда акс этишини аниқлаш учун
матний, институционал ва талқиний
даражалардан иборат уч босқичли
муаллифлик модели таклиф қилинган.
Тадқиқот натижасида 1921 йилги
Конституция миллий суверенитетнинг
таъсис этувчи босқичини, 1924 йилги
Конституция республикавий давлатни
ҳуқуқий қуриши ва 1928–1937 йилларда
тамойилларни босқичма-босқич
конституциявийлаштиришини, 1961 йилги
Конституция уларни инсон ҳуқуқлари,
ижтимоий давлат ва конституциявий
назорат билан уйғунлаштиришини, 1982 йилги

Конституция эса Отатурк меросини кенг ва кучли ҳимояланган конституциявий идентификацияга айлантиришни ифодалаши аниқланган. Конституциявий суд қарорлари асосида дунёвийлик, Отатурк миллатчилиги ва ислоҳот қонунларининг амалий мазмуни очиб берилган. Франция, Германия ва Ўзбекистон тажрибаси билан қиёслаш негизида тарихий меросни ҳимоя қилиш билан демократик плюрализм, инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий давлат ўртасида мутаносибликни таъминлашга қаратилган илмий хулосалар ишлаб чиқилган.

Конституция давлат ҳокимиятини ташкил этадиган олий юридик ҳужжат бўлиш билан бирга, муайян сиёсий ҳамжамиятнинг ўзини қандай тасаввур қилишини ҳам ифодалайди. Унда ҳокимиятнинг манбаи, давлатнинг мақсади, шахс ва жамият ўртасидаги муносабат, тарихий хотира ҳамда келажакка қаратилган тараққиёт йўналиши ҳуқуқий тилда мустаҳкамланади. Шу маънода Туркия конституциялари фақат давлат органлари тузилишини белгилаган матнлар эмас, балки Усмонийлар монархиясидан миллий республикага ўтиш, дунёвий ҳуқуқ тизимини барпо этиш ва замонавий сиёсий миллатни шакллантириш жараёнининг ҳуқуқий босқичларидир.

Мустафо Камол Отатурк ушбу жараённинг асосий сиёсий етакчиси ва таъсис этувчи ғояларини шакллантирган тарихий шахс бўлган. Унинг қарашлари тайёр ва ўзгармас назарий тизим сифатида бир вақтнинг ўзида пайдо бўлмаган. Миллий озодлик кураши шароитида миллий ирода ва парламент устуворлиги биринчи ўринга чиққан бўлса, Республика эълон қилинганидан кейин давлат ва ҳуқуқни дунёвийлаштириш, фуқаролик тенглиги, таълим бирлиги ва иқтисодий тараққиёт масалалари кучайган. 1930-йилларга келиб республикачилик, миллатчилик, халқчиллик, давлатчилик, дунёвийлик ва ислоҳотчилик нисбатан тизимлашган сиёсий тамойиллар сифатида ифода этилди. Отатурк нутқлари ва унинг қўлёзмалари асосида тайёрланган асарлар давлатнинг халқ иродасига таяниши, фуқаронинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда замонавий ҳуқуқий институтларнинг аҳамиятини кўрсатади.⁴

Мавзунинг илмий долзарблиги икки ҳолат билан белгиланади. Биринчидан, Отатурк ғояларининг Туркия конституцияларидаги ўрни турли даврларда бир хил бўлмаган. 1921 йилги матнда унинг номи ёки кейинчалик шаклланган олти тамойил йўқ; шунга қарамай, миллий суверенитет ва халқнинг ўз тақдирини бошқариши

⁴ İnan, A.A. *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000; Atatürk, M.K. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. Cilt II–III. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2023. <https://atam.gov.tr/kitaplar/medeni-bilgiler-ve-m-kemal-ataturkun-el-yazilari/> (мурожаат санаси: 14.07.2026).

ҳақидаги қоидалар Отатурк раҳбарлигидаги таъсис жараёнининг марказий ғоясини ифодалайди. 1924 йилги Конституция дастлаб давлат дини ҳақидаги қонунни сақлаб қолган, кейин 1928 йилда дунёвийлаштирилган ва фақат 1937 йилда олти тамойил унинг 2-моддасига киритилган. Демак, ғоя билан ҳуқуқий норма ўртасидаги муносабатни кейинги натижадан келиб чиқиб эмас, ҳар бир даврнинг тарихий шароитида ўрганиш талаб этилади.

Иккинчидан, тарихий ғоянинг Конституцияда номланиши унинг ҳуқуқий мазмунини автоматик равишда аниқ қилиб қўймайди. «Отатурк миллатчилиги», «Отатурк инқилоблари», «дунёвийлик» ёки «замонавий цивилизация» каби тушунчалар қонун чиқарувчи ва Конституциявий суд талқини орқали амалий мазмун касб этади. Агар бундай тушунчалар фақат тарихий шир сифатида қабул қилинса, уларнинг норматив қиммати пасаяди; ақсинча, ҳаддан ташқари кенг талқин қилинса, сиёсий плюрализм ва асосий ҳуқуқларни асоссиз чеклаш хавфи пайдо бўлади.

Тадқиқотнинг мақсади — Отатурк сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг мазмунини конституциявий-ҳуқуқий мезонлар асосида тизимлаштириш, уларнинг 1921, 1924, 1961 ва 1982 йилги конституцияларда акс этиш шакллари ва даражасини аниқлаш, Конституциявий суд талқинидаги амалий таъсирини баҳолаш ҳамда хорижий тажрибадан келиб чиқиб тарихий мерос билан замонавий конституционализм ўртасидаги мақбул нисбатни асослашдан иборат.

Мақоланинг илмий янгилиги куйидагиларда кўринади: биринчидан, Отатурк ғоялари олти тамойилдан кенгроқ бўлган олти конституциявий йўналишга ажратилди; иккинчидан, уларнинг Конституциядаги ифодаси матний, институционал ва талқиний даражалар бўйича таҳлил қилинди; учинчидан, Туркия конституциявий таракқиёти тўрт босқич — таъсис этиш, конституциявийлаштириш, универсал ҳуқуқий категорияларга ўтказиш ва кучайтирилган ҳимоя босқичлари сифатида таснифланди; тўртинчидан, Отатурк меросини инсон ҳуқуқлари ва демократик ҳуқуқий давлат билан уйғун талқин қилиш мезонлари таклиф этилди.

Тадқиқот объектини Отатурк сиёсий-ҳуқуқий ғоялари ва Туркиянинг конституциявий ривожланиши ўртасидаги муносабатлар ташкил этади. Тадқиқот предметига 1921 йилги 85-сон, 1924 йилги 491-сон, 1961 йилги 334-сон ва 1982 йилги 2709-сон конституциявий матнлар, уларга киритилган 1923, 1928, 1934, 1937, 1995, 2001 ва 2017 йиллардаги муҳим ўзгартишлар, Конституциявий суд қарорлари, Отатуркнинг нутқ ва қўлёзмалари ҳамда турк конституцияшунослигидаги илмий ёндашувлар киритилди.

Формал-юримдик метод конституциялардаги «миллий суверенитет», «республика», «Отатурк миллатчилиги», «дунёвийлик», «ижтимоий ҳуқуқий давлат», «инқилоб қонунлари» каби тушунчаларнинг норматив мазмунини очишда қўлланилди. Тарихий-ҳуқуқий метод ҳар бир қонунни унинг қабул қилинган вақти ва сиёсий-ҳуқуқий вазифаси билан боғлаб ўрганиш имконини берди. Бу усул, хусусан, 1921

йилги Конституцияга 1930-йилларда тўлиқ шаклланган тамойилларни орқага қараб сунъий равишда юклашдан сақлайди.⁵

Тизимли-структуравий метод ёрдамида Отатурк ғоялари олти та ҳуқуқий йўналишга ажратилди: 1) миллий суверенитет ва республикавий легитимлик; 2) фуқароликка асосланган миллат ва тенглик; 3) дунёвий давлат ва ҳуқуқ; 4) халқчиллик, ижтимоий адолат ва давлатнинг ривожлантирувчи вазифаси; 5) илм-фан, таълим ва узлуксиз модернизация; 6) миллий мустақиллик ва тинчликпарвар ташқи сиёсат.

Қиёсий-ҳуқуқий метод Франция, Германия ва Ўзбекистон конституцияларида тарихий-республикавий кадриятларни мустаҳкамлаш усулларини Туркия модели билан солиштиришда ишлатилди. Суд амалиётини таҳлил қилиш методи эса Отатурк миллатчилиги, дунёвийлик ва инқилоб қонунларига оид Туркия Конституциявий суди қарорларининг ҳуқуқий таъсирини баҳолашга хизмат қилди.

Ғоянинг Конституцияда «акс этиши»ни аниқлаш учун уч даражали таҳлил модели ишлаб чиқилди. **Матний даража** ғоя ёки унинг номининг Конституцияда бевосита қайд этилишини англатади. **Институционал даража** ғоянинг парламент, суд, таълим ёки ижтимоий давлат механизмлари орқали ифодаланишини қамраб олади.

Талқиний даража эса ғоянинг конституциявий судлов ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида қандай мазмун касб этишини кўрсатади. Ушбу модель тарихий таъсирни оддий сўз ўхшашлиги билан эмас, ҳуқуқий функцияси билан баҳолаш имконини беради.

1. Отатурк сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг конституциявий мазмуни

Отатурк ғояларини фақат 1930-йилларда шаклланган олти тамойил рўйхати билан тенглаштириш методологик жиҳатдан тор ёндашувдир. Республикачилик, миллатчилик, халқчиллик, давлатчилик, дунёвийлик ва ислохотчилик муҳим тизимлаштирувчи тушунчалар бўлса-да, уларнинг ҳуқуқий мазмуни миллий суверенитет, фуқаролик, қонун устуворлиги, таълим, иқтисодий тараққиёт ва ташқи сиёсат билан боғлиқ кенгроқ қарашлар доирасида очилади.

Биринчиси, **миллий суверенитет ва республикавий легитимлик**. Отатурк сиёсий лойиҳасининг асосий бурилиши ҳокимият манбаини сулолавий ва илоҳий асосдан миллат иродасига ўтказиш эди. Бу ғоя «ҳокимият ҳеч қандай шартсиз миллатникидир» формуласида ҳуқуқий ифода топди. У республика шаклининг мантикий асоси, парламентнинг легитимлиги ва давлат органлари ваколатининг Конституциядан келиб чиқиши учун бошланғич нукта бўлди. Замонавий тадқиқотлар

⁵ Özbek, M. “Yapım Süreçlerinin Anayasalara Yansıması Üzerine Bir Karşılaştırma (1876 Tarihli Kânûn-ı Esâî ve 1921 Tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu).” 10. *Uluslararası Atatürk Kongresi Bildirileri*, 2024, s. 1676–1696. <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/2024/10/Miray-OZBEK.pdf>

хам 1921 йилги қондани теократик суверенитетдан демократик-миллий суверенитетга ўтишдаги ҳал қилувчи бурилиш сифатида баҳолайди.⁶

Иккинчиси, **фуқароликка асосланган сиёсий миллат ва тенглик**. Отатурк миллатчилигининг ҳуқуқий моҳиятини ирқий келиб чиқишдан кўра ягона сиёсий ҳамжамият, умумий фуқаролик, тил, маданият ва мустақил давлатга садоқат билан боғлаш мумкин. Халқчиллик ушбу ёндашувни ижтимоий жиҳатдан тўлдиради: давлатда оила, табақа ёки шахсга ҳуқуқий имтиёз берилмаслиги, ҳар бир фуқаронинг қонун олдида тенглиги ва давлат ишларида иштирок этиши талаб этилади.

Учинчиси, **дунёвий давлат ва дунёвий ҳуқуқ тартиботи**. Бу ғоя динни инкор этиш эмас, давлат ҳокимияти ва ҳуқуқий нормаларнинг диний ҳокимиятдан институционал мустақиллигини, виждон эркинлигини ва барча эътиқодларга нисбатан ҳуқуқий тенгликни англатади. Дунёвийлик Туркияда бир марталик қарор билан эмас, халифаликни бекор қилиш, таълимни бирлаштириш, фуқаролик қонунчилигини янгилаш, давлат динига оид конституциявий қондани чиқариш ва ниҳоят дунёвийликни давлат белгиси сифатида киритиш орқали босқичма-босқич шаклланган.

Тўртинчиси, **халқчиллик, ижтимоий адолат ва давлатнинг ривожлантирувчи вазифаси**. Халқчиллик ҳуқуқий тенглик ва имтиёзларни рад этишга, давлатчилик эса бозор ва хусусий ташаббусни тўлиқ бекор қилмасдан, миллий тараққиёт талаб қилганда давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий жараёнларга фаол аралашшига йўналтирилган. Конституциявий нуқтаи назардан бу ғоялар кейинчалик ижтимоий давлат, режали тараққиёт, ер ислохоти, меҳнат ва ижтимоий таъминот ҳуқуқлари орқали ифода этилди.

Бешинчиси, **илм-фанга таянган модернизация ва ислохотчилик**. Ислохотчилик ўтмишда қабул қилинган ҳар бир чорани ўзгармас ҳолда сақлаш эмас, жамиятни замонавий цивилизация даражасига олиб чиқувчи ҳуқуқий ва институционал янгиланишни давом эттириш ғоясидир. Шу сабабли унинг ҳақиқий ҳуқуқий мазмуни замонавий таълим, илмий эркинлик, ҳуқуқ тизимининг янгиланиши ва давлат институтларининг ўзгариб бораётган ижтимоий эҳтиёжларга мослашувида намоён бўлади.

Олтинчиси, **миллий мустақиллик ва тинчликпарвар ташқи сиёсат**. «Юртда тинчлик, жаҳонда тинчлик» принципи ташқи сиёсатни миллий мустақиллик, бошқа давлатларнинг тенглиги, низоларни тинч ҳал этиш ва ички барқарорлик билан боғлайди. Бу ғоя 1961 ва 1982 йилги конституциялар муқаддималари орқали конституциявий йўналиш даражасига кўтарилган.

⁶ Kanadoğlu, O.K.; Gümüş, C.; Şahin, B.N. “Atatürk’ün Egemenlik Anlayışı ve Egemenlik Anlayışlarının Türk Anayasalarına Yansımaları.” *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2023, Sayı 169, s. 1–46. <https://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/ViewPDF-ataturkun-egemenlik-anlayisi-ve-egemenlik-anlayislarinin-turk-anayasalarina-yansimalari-2150>

2. 1921 йилги Конституция: миллий суверенитетнинг таъсис этувчи босқичи

1921 йил 20 январда қабул қилинган «Ташкилоти асосия қонуни» атиги йигирма уч модда ва битта алоҳида моддадан иборат қисқа конституция эди. У Миллий озодлик уруши шароитида давлат ҳокимиятининг легитим манбаини ва амал қилиш механизмини белгилаш учун қабул қилинган. 1-модда ҳокимиятни шартсиз миллатга тегишли деб эълон қилиб, бошқарув усулини халқнинг ўз тақдирини бевосита ва амалий равишда бошқариши принципига асослади. 2 ва 3-моддалар қонун чиқариш ҳамда ижро ваколатларини миллатнинг ягона ва ҳақиқий вакили бўлган Буюк Миллат Мажлисида жамлади.⁷

Ушбу қоидалар Отатурк ғояларининг уч жиҳатини акс эттирди. Биринчидан, султон иродаси ўрнига миллат иродаси таъсис этувчи ҳокимият манбаи сифатида қўйилди. Иккинчидан, парламент оддий қонун чиқарувчи орган эмас, янги давлатни ташкил этувчи сиёсий марказга айланди. Учинчидан, халқнинг ўзини ўзи бошқариши фақат марказий вакиллик билан чекланмади: Конституция вилоят ва маҳаллий кенгашларга кенг ваколатлар берган эди. Бу жиҳат 1921 йилги матннинг халқчил ва иштирокка асосланган табиатини кўрсатади.⁸

Бироқ 1921 йилги Конституцияни тўлиқ шаклланган «Отатуркчилик конституцияси» деб аташ илмий жиҳатдан аниқ эмас. Унда республика дастлаб давлат шакли сифатида кўрсатилмаган; бу қоида 1923 йил 29 октябрдаги ўзгартиш билан киритилди. Матннинг 7-моддаси шариат қоидаларини ижро этишни парламент ваколатлари қаторида санаган, 1923 йилги ўзгартиш эса давлат динини ислом деб белгилаган. Демак, миллий суверенитетнинг дунёвий манбаи ўрнатилган бўлса-да, ҳукукий тизим ҳали тўлиқ дунёвийлашмаган эди.

1921 йилги Конституциянинг асосий тарихий-ҳукукий аҳамияти шуки, у кейинги барча республика конституцияларига ўтган ўзак нормани — суверенитетнинг миллатга тегишлилигини таъсис этди. Отатурк ғояларининг бу босқичдаги ифодаси матний жиҳатдан миллий суверенитетда, институционал жиҳатдан эса мажлис ҳукумати ва маҳаллий иштирок механизмларида намоён бўлди. Кейинги марказлашган давлат модели 1921 йилги маҳаллий мухторият қоидаларини давом эттирмагани эса Отатурк сиёсий-ҳукукий қарашларида мақсад билан уни амалга оширувчи институционал воситани фарқлаш зарурлигини кўрсатади.

⁷ 1921 Anayasası, m. 1–3. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi расмий матни. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/> (мурожаат санаси: 14.07.2026).

⁸ 1921 Anayasası, m. 10–23; Özbudun, E. 1921 Anayasası. 3. Baskı. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2021.

3. 1924 йилги Конституция: республикани ҳуқуқий қуриш ва тамойилларни босқичма-босқич киритиш

1924 йил 20 апрелда қабул қилинган Конституция янги Республика давлатининг тўлиқ ташкилий-ҳуқуқий асосини яратди. Унинг 1-моддаси Туркияни республика деб белгилади, 3-модда суверенитетни ҳеч қандай шартсиз миллатга тегишли деб эътироф этди, 4-модда Буюк Миллат Мажлисини миллатнинг ягона ва ҳақиқий вакили сифатида кўрсатди. Қонун чиқариш ваколати ва ижро қудрати парламентда мужассам бўлса-да, ижро Президент ва Вазирлар кенгаши орқали амалга оширилди. Шу тариқа мажлис ҳукумати билан парламент бошқаруви ўртасидаги аралаш тизим юзага келди.⁹

Конституция Отатуркнинг республикачилик, халқчиллик ва фуқаролик миллатчилигига яқин бир қатор нормаларни мустаҳкамлади. 69-модда барча туркларни қонун олдида тенг деб эълон қилди ва ҳар қандай гуруҳ, синф, оила ҳамда шахсий имтиёзларни тақиқлади. 88-модда эса дин ва ирқ фарқидан қатъи назар, Туркия аҳолисини фуқаролик нуктаи назаридан «турк» деб атади. Ушбу қоида миллат тушунчасини камида конституциявий матн даражасида фуқаролик алоқаси билан боғлашга хизмат қилди. 103-модда Конституциянинг устунлигини эътироф этган бўлса-да, қонунларни бекор қиладиган махсус Конституциявий суд ҳали мавжуд эмас эди.¹⁰

1924 йилги Конституциянинг дастлабки матнини тўлиқ дунёвий деб баҳолаб бўлмайди. 2-модда «Туркия давлатининг дини — ислом» деган қонидани сақлаб қолган, 26-модда эса шариат қоидаларини ижро этишни парламент вазифалари қаторига киритган эди. 1928 йил 10 апрелдаги ўзгартишлар билан давлат динига ва шариат қоидаларини ижро этишга доир иборалар чиқарилди, депутат ва Президент қасамёдидаги диний шакл ўрнига шаънга асосланган дунёвий формула қабул қилинди. Бу дунёвийликнинг конституциявий ривожланишидаги муҳим оралик босқич бўлди.¹¹

1934 йилги ўзгартиш аёлларга парламент сайловларида овоз бериш ва сайланиш ҳуқуқини бериб, халқчиллик ва ҳуқуқий тенгликнинг субъектлар доирасини кенгайтди. 1937 йил 5 февралдаги 3115-сон Қонун билан 2-модда янгиланиб, Туркия давлати республикачи, миллатчи, халқчи, давлатчи, дунёвий ва ислохотчи деб

⁹ 1924 Anayasası, m. 1, 3–8. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi расмий матни. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (мурожаат санаси: 14.07.2026).

¹⁰ 1924 Anayasası, m. 69, 88, 103.

¹¹ 10.04.1928 tarihli ve 1222 sayılı Kanun билан 1924 Anayasasının 2, 16, 26 ва 38-моддаларига киритилган ўзгартишлар. Қаранг: 1924 Anayasası расмий матни, кўрсатилган манба.

белгиланди. Шундай қилиб, кейинчалик Отатуркнинг олти тамойили сифатида танилган принциплар биринчи марта бевосита конституциявий нормага айланди.¹²

1937 йилги ўзгартиш муҳим бўлса-да, олти тамойилнинг барчаси Конституцияда бир хил даражада очиб берилмаган. Республикачилик, миллий суверенитет, тенглик ва дунёвийлик муайян нормалар ва институтларда ифодаланган. Давлатчилик эса асосан давлатнинг иқтисодий ролини билдирувчи сиёсий йўналиш бўлиб қолган; Конституция унинг чегаралари, хусусий мулк ва хусусий ташаббус билан нисбатини батафсил белгиламаган. Ислохотчилик ҳам ҳуқуқий янгиланишга йўналтирувчи принцип сифатида киритилган, аммо уни амалга ошириш мезонлари суд орқали назорат қилинмаган.

Шу сабабли 1924 йилги Конституция даврини уч кичик босқичга ажратиш мумкин: 1924 йилда республика ва миллий суверенитетни ташкилий мустаҳкамлаш; 1928–1934 йилларда дунёвийлик ва сиёсий тенгликни кенгайтириш; 1937 йилда эса тамойилларни ягона конституциявий формула сифатида эълон қилиш. Бу эволюция Отатурк сиёсий-ҳуқуқий ғоялари бир вақтнинг ўзида тўлиқ Конституцияга қўчирилмаганини, балки ҳуқуқий ва ижтимоий шароитлар билан бирга босқичма-босқич конституциявийлашганини кўрсатади. Аҳмет Мумжу ҳам 1924 йилги матннинг мазмуни ва амал қилиши Туркия демократияси тарихида ўзига хос ўрин тутганини таъкидлайди.¹³

4. 1961 йилги Конституция: тамойилларни инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий давлат тилига ўтказиш

1961 йилги Конституция Отатурк меросини 1937 йилги олти принцип рўйхатини айнан такрорлаш йўли билан эмас, уни янги конституционализм институтлари билан уйғунлаштириш орқали давом эттирди. Муқаддимада миллий суверенитет, Миллий кураш руҳи, «Юртда тинчлик, жаҳонда тинчлик» принципи ва Отатурк инқилобларига садоқат бевосита қайд этилди. 2-модда Туркия Республикасини инсон ҳуқуқларига ва муқаддимадаги асосий принципларга таянган миллий, демократик, дунёвий ва ижтимоий ҳуқуқий давлат деб белгилади.¹⁴

Бу ерда муҳим мазмуний трансформация юз берди. 1924 йилги Конституциядаги республикачи, миллатчи, халқчи, давлатчи, дунёвий ва ислохотчи давлат формуласи ўрнига инсон ҳуқуқлари, демократия, ижтимоий давлат ва ҳуқуқий давлат тушунчалари кирди. Бу алмашув Отатурк меросидан воз кечиш эмас, уни умумий конституциявий ҳуқуқ категорияларига ўтказиш эди. Республикачилик демократия ва

¹² 05.12.1934 tarihli ve 2599 sayılı Kanun; 05.02.1937 tarihli ve 3115 sayılı Kanun. Қаранг: 1924 Anayasası, m. 2, 10–11.

¹³ Mumcu, A. “1924 Anayasası.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1986, 2(5), s. 383–400. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd/article/754454>

¹⁴ 1961 Anayasası, Başlangıç ва м. 2. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> (мурожаат санаси: 14.07.2026).

миллий суверенитетда; халқчиллик тенглик, сиёсий иштирок ва ижтимоий адолатда; давлатчилик ижтимоий-иқтисодий вазифалар ҳамда режалаштиришда; дунёвийлик давлат хусусияти ва виждон эркинлигида; ислохотчилик эса замонавий фан ва таълим талабларида ҳуқуқийлашди.

1961 йилги Конституция суверенитетнинг миллатга тегишлилигини сақлаб қолди, бироқ унинг амалга оширилишини фақат парламент билан тенглаштирмади. 4-модда миллат суверенитетни Конституцияда кўрсатилган ваколатли органлар орқали амалга оширилишини, ҳеч бир шахс ёки орган Конституциядан келиб чиқмаган давлат ваколатидан фойдалана олмаслигини белгилади. Қонун чиқарувчи, ижро ва суд ваколатларининг фарқланиши, Конституциянинг устунлиги ва мустақил Конституциявий суднинг ташкил этилиши миллий суверенитетни чекланмаган парламент ҳукмронлиги эмас, Конституция билан тартибга солинган халқ ҳокимияти сифатида қайта ифодалади.¹⁵

Асосий ҳуқуқларнинг батафсил кафолатланиши ҳам Отатурк меросига янги мазмун берди. 10-модда давлатга шахс ҳуқуқлари ва ижтимоий адолатга тўсқинлик қилувчи сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ғовларни бартараф этиш вазифасини юклади. 12-модда тил, ирқ, жинс, сиёсий фикр, фалсафий эътиқод, дин ва мазҳабдан қатъи назар тенгликни белгилади. 19-модда виждон ва дин эркинлигини кафолатлаш билан бирга, давлатнинг ҳуқуқий асосларини дин қоидаларига бўйсундириш мақсадида диндан фойдаланишни тақиқлади. Мазкур нормалар дунёвийликни фақат давлатнинг диндан ажралиши эмас, бир вақтнинг ўзида эркинлик ва сиёсий нейтраллик кафолати сифатида шакллантирди.¹⁶

1961 йилги Конституциянинг 153-моддаси таълим бирлиги, диний орденлар ва макбараларни ёпиш, фуқаролик никохи, халқаро рақамлар, лотин алифбоси ва айрим унвон ҳамда кийимларга оид саккизта ислохот қонунини махсус конституциявий ҳимояга олди. Бу механизм кейинчалик 1982 йилги Конституциянинг 174-моддасида давом эттирилди. Шу тариқа айрим тарихий ислохотлар оддий сиёсий дастур эмас, Конституцияга зид деб талқин қилиниши мумкин бўлмаган ҳуқуқий мерос сифатида белгиланди.¹⁷

1961 йилги модель Отатурк ғояларини икки томонлама ўзгартирди: бир томондан, уларни инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий давлат билан бойитди; иккинчи томондан, Конституциявий суд орқали уларга юридик ҳимоя ва талқин механизмини берди. Натижада тамойиллар сиёсий баёнотдан судда қўлланиши мумкин бўлган конституциявий мезонларга айлана бошлади.

¹⁵ 1961 Anayasası, m. 4–8, 145–152.

¹⁶ 1961 Anayasası, m. 10, 12, 19, 41–53.

¹⁷ 1961 Anayasası, m. 153.

5. 1982 йилги Конституция: Отатурк меросининг кучайтирилган конституциявий ҳимояси

1982 йилги Конституция Отатурк сиёсий-ҳуқуқий меросини Туркия конституциявий идентификациясининг бевосита ва кенг ифодаланган қисмига айлантирди. Амалдаги муқаддима Конституцияни Республика асосчиси Отатурк белгилаган миллатчилик тушунчаси, унинг ислоҳот ва тамойиллари йўналишида қабул қилинган деб кўрсатади. У миллат иродасининг устунлиги, ҳокимиятлар бўлиниши, дунёвийлик, замонавий цивилизацияга интилиш ва «Юртда тинчлик, жаҳонда тинчлик» ғояларини ҳам бир тизимда бирлаштиради.¹⁸

2-модда Туркия Республикасини инсон ҳуқуқларига ҳурматли, Отатурк миллатчилигига содиқ, демократик, дунёвий ва ижтимоий ҳуқуқий давлат деб белгилайди. 4-модда республика шакли, 2-моддадаги сифатлар ва давлат яхлитлиги, тили, байроғи, мадҳияси ҳамда пойтахтига оид 3-модда қоидаларини ўзгартириб бўлмайдиган нормалар сифатида ҳимоя қилади. 176-моддага кўра, муқаддима ҳам Конституция матнига киради. Натижада Отатурк тамойиллари фақат сиёсий-тарихий ҳавола эмас, ўзгартирилмас конституциявий ядро билан ҳуқуқий боғланган мезонга айланади.¹⁹

Отатурк меросининг таъсири Конституциянинг алоҳида соҳавий нормаларида ҳам кўринади:

21. Дунёвийлик ва виждон эркинлиги. 24-модда дин ва виждон эркинлигини кафолатлайди, бироқ давлатнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ёки ҳуқуқий тартибини дин қоидаларига асослаш ёки диндан сиёсий манфаат учун фойдаланишни тақиқлайди. 136-модда Дин ишлари бошқармасининг дунёвийлик принципи, сиёсий қарашлардан ташқари туриш ва миллий бирдамлик асосида ишлашини белгилайди.²⁰

22. Таълим ва ёшлар сиёсати. 42-модда таълимни Отатурк тамойиллари ва ислоҳотлари ҳамда замонавий фан ва таълим асосларига мувофиқ давлат назоратида амалга оширишни талаб қилади. 58-модда давлатга ёшларни ижобий илм нури ва Отатурк тамойиллари асосида тарбиялашга қаратилган чоралар кўриш вазифасини юклайди.²¹

23. Давлат лавозимида садоқат. Депутатлар ва Президент қасамёдида демократик ва дунёвий республика, ҳуқуқ устуворлиги ҳамда Отатурк тамойиллари ва ислоҳотларига содиқлик қайд этилган. Бу ғоялар олий давлат лавозимларининг конституциявий мажбуриятига айлантирилган.²²

¹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi расмий матни. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/> (мурожаат санаси: 14.07.2026).

¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 1–4, 176.

²⁰ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 24, 136.

²¹ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 42, 58.

²² Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 81, 103.

24. **Илмий ва институционал мерос.** 134-модда Отатурк тафаккури, тамойиллари, ислохотлари, турк маданияти, тарихи ва тилини илмий ўрганиш ва тарқатиш учун Отатурк маданият, тил ва тарих олий муассасасини конституциявий институт сифатида белгилайди.²³

25. **Ислохот қонунларини ҳимоя қилиш.** 174-модда саккизта ислохот қонунини Туркия жамиятини замонавий цивилизация даражасидан юқорига олиб чиқиш ва Республиканинг дунёвий хусусиятини сақлаш мақсади билан боғлаб, уларни Конституцияга зид деб тушуниш ва талқин қилишни истисно этади.²⁴

1982 йилги Конституциядаги мазкур қоидалар Отатурк меросини матний жиҳатдан энг юқори даражада ифодалайди. Шу билан бирга, конституциявий матн вақт давомида ўзгарган. 1995 йилда муқаддима қайта таҳрирланган, 2001 йилда эса Отатурк принципларига қарши «ҳеч қандай фикр ва мулоҳаза» ҳимояланмаслиги ҳақидаги кенг ифода «ҳеч қандай фаолият» ҳимояланмаслиги шаклига ўзгартирилди. Бу ўзгариш фикрнинг ўзи билан Конституцияга қарши амалий ҳаракатни фарқлашга ва ифода эркинлигига кенгроқ ўрин беришга қаратилган муҳим ҳуқуқий коррекциядир.²⁵

2017 йилги конституциявий ислохот парламент моделидан Президентлик ҳукумат тизимига ўтиш орқали ҳокимиятни ташкил этиш усулини тубдан ўзгартирди, аммо муқаддима, 1–4-моддалар, 24, 42, 58, 134 ва 174-моддалардаги асосий идентификациявий қоидаларни бекор қилмади.²⁶ Бу ҳолат Отатурк меросининг муайян ҳукумат шаклига тўлиқ боғланмаганини кўрсатади. Бироқ миллий суверенитет, ҳокимиятлар бўлиниши ва ҳуқуқий давлат ғояларининг янги институционал тизимда қай даражада самарали амал қилиши алоҳида амалий баҳони талаб этади.

6. Конституциявий суд амалиётида Отатурк ғояларининг ҳуқуқий мазмуни

Конституциявий суд Отатурк тамойилларини сиёсий шиор эмас, конституциявий назорат мезони сифатида қўллаган. Суднинг 1975 йилдаги Е.1973/37, К.1975/22-сон қарорида Отатурк инқилобларининг мақсади замонавий цивилизация даражасига етиш билан боғланиб, ислохотчилик жамиятнинг илм-фан ва техника тараққиётига мос равишда узлуксиз янгиланиши сифатида талқин қилинган.²⁷ Бундай ёндашув

²³ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 134.

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, m. 174.

²⁵ 23.07.1995 tarihli ve 4121 sayılı Kanun, m. 1; 03.10.2001 tarihli ve 4709 sayılı Kanun, m. 1.

²⁶ Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Kanun No. 6771, 21.01.2017. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc101/kanuntbmmc101/kanuntbmmc10106771.pdf

²⁷ Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, E.1973/37, K.1975/22, 25.02.1975, Resmî Gazete, 03.12.1975, Sayı 15431.

ислохотчиликни муайян тарихий чораларни механик такрорлаш эмас, конституциявий модернизацияга очик принцип сифатида кўриш имконини беради.

Е.1989/1, К.1989/12-сон қарорда Суд дунёвийликни Туркия ҳуқуқий тизимининг асосий хусусияти ва замонавийлашувнинг ҳуқуқий кафолати деб баҳолаган, 174-моддадаги ислохот қонунларини муқаддима, 2 ва 24-моддалар билан тизимли боғлиқликда талқин қилган.²⁸ 2008 йилги Е.2008/16, К.2008/116-сон қарор ҳам дунёвий республика ва ўзгартирилмас нормаларнинг конституциявий ўзгартиш ваколатига таъсирини муҳокама марказига олиб чиққан.²⁹ Ушбу қарорлар дунёвийликнинг кучли ҳимоясини кўрсатса-да, унинг асосий ҳуқуқларга чеклов сифатида қўлланиши мутаносиблик ва демократик жамият мезонлари билан асосланиши лозим.

Отатурк миллатчилигига оид қарорларда Суд уни ирқ, дин ёки тил асосида ажратишни рад этувчи, Туркия давлатига фуқаролик алоқаси билан боғланган ҳар бир шахсни умумий сиёсий миллат таркибида кўрувчи замонавий миллатчилик сифатида изоҳлаган. Бу талқин 1924 йилги Конституциянинг 88-моддаси, 1961 йилги Конституциянинг 54-моддаси ва амалдаги Конституциянинг 66-моддасидаги фуқаролик формуласи билан уйғунлашади.³⁰

Суд амалиётининг асосий натижаси шундаки, Отатурк ғояларининг юридик мазмуни Конституциянинг алоҳида ибораларидан эмас, муқаддима, давлатнинг асосий сифатлари, инсон ҳуқуқлари, тенглик, фуқаролик ва ислохот қонунларини биргаликда талқин қилишдан келиб чиқади. Бирок суд талқини тарихий обрўга таяниш билан чекланмасдан, аниқ норма, қонуний мақсад, зарурат ва мутаносибликни кўрсатиши керак. Акс ҳолда очик мазмунли тарихий тушунча ҳуқуқий аниқликни камайтириши мумкин.

7. Конституциялар бўйича эволюциянинг умумлаштирилган натижаси

Ўтказилган таҳлил Туркия конституциявий тараққиётида Отатурк сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг тўрт босқичини ажратиш имконини беради.

Биринчи — таъсис этувчи босқич (1921–1923 йиллар). Миллий суверенитет, парламент марказийлиги ва халқнинг ўз тақдирини бошқариши янги давлат легитимлигининг ҳуқуқий асосига айланди. Республика 1923 йилги ўзгартиш билан расман мустақамланди, аммо дунёвийлашув ҳали якунланмаган эди.

Иккинчи — қуриш ва бевосита конституциявийлаштириш босқичи (1924–1937 йиллар). Республика, фуқаролик тенглиги ва миллий вакиллик мустақамланди;

²⁸ Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, E.1989/1, K.1989/12, 07.03.1989. <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/kbb/ND/1989/12>

²⁹ Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, E.2008/16, K.2008/116, 05.06.2008. <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/kbb/ND/2008/116>

³⁰ Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, E.1984/9, K.1985/4, 18.02.1985; Sosyalist Birlik Partisi kararı. <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/> (мурожаат санаси: 14.07.2026).

1928 йилда давлат дини ва диний қасам формулалари чиқарилди; 1934 йилда аёлларнинг сиёсий ҳуқуқлари тан олинди; 1937 йилда олти тамойил 2-моддага киритилди.

Учинчи — универсал ҳуқуқий категорияларга ўтказиш босқичи (1961–1982 йиллар). Отатурк инқилобларига садоқат муқаддимада сақланган ҳолда, асосий тамойиллар инсон ҳуқуқлари, демократия, ижтимоий давлат, ҳуқуқий давлат, ҳокимиятлар бўлиниши ва конституциявий назорат институтлари орқали ифода этилди.

Тўртинчи — кучайтирилган идентификация ва ҳимоя босқичи (1982 йилдан ҳозиргача). Отатурк номи, миллатчилик тушунчаси, тамойил ва ислохотлари муқаддима ва бир қатор соҳавий моддаларда бевосита қайд этилди; улар ўзгартирилмас давлат сифатлари ва ислохот қонунларининг махсус ҳимояси билан боғланди. 1995 ва 2001 йилги ўзгаришлар эса мазкур идентификацияни фикр эркинлиги ва демократик ҳуқуқлар билан мослаштиришга ҳаракат қилди.

1. Конституциявий мероснинг ижобий функциялари

Отатурк сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг конституцияларда сақланиши, аввало, Туркия давлатининг таъсис этувчи легитимлиги ва тарихий давомийлигини таъминлайди. Миллий суверенитет, республика ва дунёвийлик монархик-теократик ҳокимиятдан халқ иродасига асосланган замонавий давлатга ўтишнинг ҳуқуқий натижаларидир. Уларнинг Конституцияда мустаҳкамланиши давлат шакли ва асосий ҳуқуқий тартибнинг кундалик сиёсий кўпчиликка тўлиқ боғлиқ бўлиб қолмаслигига хизмат қилади.

Иккинчи ижобий функция — модернизациянинг ҳуқуқий йўналишини сақлаш. Таълим бирлиги, фуқаролик никоҳи, замонавий ёзув ва ҳуқуқий институтлар фақат тарихий рамзлар эмас, ягона фуқаролик ва дунёвий оммавий тартибни шакллантирган механизмлардир. 174-модда уларнинг асосий мақсадини замонавий цивилизация ва дунёвий республика билан боғлайди.

Учинчи функция — конституциявий идентификация. Туркия Конституцияси давлатнинг қандай тарихий бурилишдан пайдо бўлганини, қайси қадриятларни ўзининг ўзаги деб билишини ва давлат ҳокимияти қандай мақсадларга хизмат қилиши кераклигини кўрсатади. Конституциявий идентификация фақат ўтмиш ҳақидаги хотира эмас; у нормаларни талқин қилиш ва давлат сиёсатига умумий йўналиш бериш воситасидир.³¹

2. Муаммоли масалалар ва назарий зиддиятлар

Биринчи муаммо — тарихий шахсга ҳавола билан демократик халқ суверенитети ўртасидаги нисбат. Отатурк Туркия Республикасининг асосчиси

³¹ Özkan Güneş, Z. “Anayasal Kimlik Kavramı ve Türkiye Üzerine Kısa Bir Değerlendirme.” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2024, 73(4), s. 2327–2377. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4043666>

бўлса-да, амалдаги Конституциянинг ҳуқуқий кучи тарихий шахс иродасидан эмас, Конституцияни қабул қилган халқнинг таъсис этувчи иродасидан келиб чиқади. Шу сабабли Отатурк ғояларига ҳавола конституциявий нормаларнинг тарихий ва мақсадли мазмунини очишга хизмат қилиши мумкин, аммо халқнинг демократик иродаси ва Конституция матнидан юқори турувчи мустақил ҳуқуқ манбаига айланмаслиги лозим.

Иккинчи муаммо — **тамойилларнинг очик ва ўзгарувчан мазмуни.** «Миллатчилик», «давлатчилик» ва «ислохотчилик» каби тушунчалар турли даврларда турлича сиёсий мазмун касб этиши мумкин. Агар суд ёки давлат органи уларни аниқ юридик мезонларсиз қўлласса, ҳуқуқий аниқлик ва сиёсий плюрализм зарар кўради. Конституциявий тамойилнинг амалий қўлланиши ҳар сафар тегишли модда, қонуний мақсад ва инсон ҳуқуқларига таъсир билан асосланиши керак.

Учинчи муаммо — **дунёвийликнинг икки томонлама табиати.** Дунёвийлик давлатнинг диний қоидаларга бўйсунмаслиги ва диндан сиёсий ҳокимият воситаси сифатида фойдаланилмаслигини талаб қилади. Шу билан бирга, у виждон, дин ва эътиқодсизлик эркинлигини ҳам ҳимоя қилиши шарт. Фақат тақиқловчи йўналишдаги дунёвийлик шахсий эркинликни торайтириши, фақат аралашмасликка асосланган ёндашув эса давлат нейтраллиги ва тенглигини етарли ҳимоя қилмаслиги мумкин. Мақбул талқин ушбу икки кафолатни бирлаштириши лозим.

Тўртинчи муаммо — **миллий суверенитетни кўпчиликнинг чекланмаган ҳокимияти деб тушуниш хавфи.** 1921 ва 1924 йилларда парламент миллий ироданинг марказий ифодаси бўлган. 1961 ва 1982 йилги конституциялар эса суверенитет фақат Конституция ваколат берган органлар томонидан амалга оширилишини белгилади. Демак, Отатуркнинг миллий суверенитет ғояси замонавий ҳуқуқда ҳокимиятлар бўлиниши, суд мустақиллиги, асосий ҳуқуқлар ва Конституция устуворлиги билан бирга ўқилиши керак.

Бешинчи муаммо — **давлатчилик ва халқчилликнинг иқтисодий модели.** 1937 йилги «давлатчи» деган сифат муайян тарихий иқтисодий шароитда қабул қилинган. 1961 ва 1982 йилги конституциялар уни айнан такрорламай, ижтимоий давлат, режалаштириш, хусусий мулк ва давлатнинг ижтимоий вазифалари орқали қайта ифодалади. Шу сабабли давлатчиликни доимий равишда битта мулкчилик моделига боғлаш эмас, миллий тараққиёт, ижтимоий адолат ва жамоат манфаатига хизмат қилувчи мослашувчан конституциявий вазифа сифатида тушуниш тўғрироқ.

Олтинчи муаммо — **ислохотчиликнинг ўтмишни сақлаш ёки келажакка очиклик экани.** Инқилоб қонунларининг ҳимояси тарихий ютуқларни орқага қайтаришдан сақлайди. Бироқ ислохотчиликнинг моҳиятини фақат 1920–1930-йиллар нормаларини ўзгармас сақлашга тенглаштириш унинг замонавийлаштирувчи руҳига зид бўлади. Конституциявий суднинг 1975 йилги талқинидаги каби, ислохотчилик фан, техника, ҳуқуқ ва жамият ўзгаришларига очик динамик принцип бўлиши лозим.

3. Муаллифнинг илмий позицияси ва таклифлари

Отатурк сиёсий-ҳукукий меросини уч қатламга ажратиб талқин қилиш мақсадга мувофиқ. **Ўзгармас таъсис этувчи ядро** миллий суверенитет, республика, фуқаролик тенглиги, дунёвий давлат ва миллий мустақилликдан иборат. **Институционал воситалар** — мажлис ҳукумати, парламент ёки президентлик бошқаруви, иктисодий режалаштириш шакллари — тарихий шароитга кўра ўзгариши мумкин. **Тараққиётга йўналтирувчи принциплар** — илм-фан, ижтимоий адолат, замонавийлашув ва тинчлик — доимий мақсад бўлса-да, уларни амалга ошириш воситалари демократик жараёнда янгиланиб боради.

Шу позициядан келиб чиқиб, қуйидаги илмий-амалий таклифлар асосланади:

26. Отатурк тамойилларини талқин қилишда Конституциянинг инсон ҳуқуқлари, демократик давлат, тенглик, ҳуқуқ устуворлиги ва мутаносиблик қоидалари бирламчи ҳукукий мезон сифатида қўлланиши лозим.

27. Конституциявий суд тарихий принципга таянган ҳар бир қарорда унинг аниқ конституциявий модда билан боғлиқлигини, чекловнинг қонуний мақсади, зарурати ва мутаносиблигини алоҳида асослантириши керак.

28. Отатурк миллатчилиги Конституциянинг 66-моддаси билан уйғун ҳолда фуқароликка асосланган, ирқ, дин, тил ёки келиб чиқиш бўйича камситишни рад этадиган инклюзив сиёсий миллат тушунчаси сифатида талқин қилиниши зарур.

29. Дунёвийлик давлат нейтраллиги, диндан сиёсий устунлик воситаси сифатида фойдаланмаслик ва ҳар бир шахснинг виждон эркинлигини тенг ҳимоя қилишдан иборат икки томонлама кафолат сифатида қўлланиши керак.

30. Давлатчилик принципи муайян мулкчилик шаклини мажбурийлаштирувчи қоида эмас, балки стратегик соҳалар, ижтимоий адолат ва барқарор тараққиётда давлатнинг конституциявий масъулияти сифатида замонавийлаштириб талқин қилиниши лозим.

31. Ислохотчилик тарихий қонунларнинг мақсадини сақлаган ҳолда, илм-фан, рақамли технология, гендер тенглиги, экологик барқарорлик ва инсон ҳуқуқларида янги тараққиётга очиқ принцип бўлиши керак.

32. Таълим жараёнида Отатурк тамойилларини ёдлашга асосланган мафкуравий формула эмас, уларнинг пайдо бўлиш шароити, конституциявий мазмуни ва замонавий ҳукукий муаммолар билан боғлиқлигини танқидий ўрганишга устуворлик бериш мақсадга мувофиқ.

33. Миллий суверенитет принципи сайлов натижаси билангина чекланмай, парламент назорати, мустақил суд, эркин сиёсий рақобат, ахборот очиқлиги ва самарали ҳукукий ҳимоя механизмлари орқали амалга оширилиши зарур.

1. Франция Республикаси

Франция конституциявий тажрибаси Туркия учун, аввало, республика ва дунёвийликнинг тарихий идентификацияга айланиши нуқтаи назаридан аҳамиятли.

1958 йилги Конституциянинг 1-моддаси Францияни бўлинмас, дунёвий, демократик ва ижтимоий республика деб белгилайди, барча фуқароларнинг келиб чиқиши, ирқи ёки динидан қатъи назар қонун олдида тенглигини кафолатлайди ва барча эътиқодларни ҳурмат қилади. 3-модда миллий суверенитет халққа тегишлилигини ва уни вакиллар ҳамда референдум орқали амалга оширишини белгилайди.³²

Франция Конституциясининг 89-моддаси республикавий давлат шаклини конституциявий ўзгартиш объекти бўлишидан чиқаради.³³ Туркия Конституциясининг 4-моддасидаги ўзгартирилмас қоидалар билан ўхшашлик шу ерда кўринади. Фарқ шундаки, Франция Конституцияси республикавий қадриятларни муайян асосчи шахс номи билан эмас, «эркинлик, тенглик, биродарлик», халқ суверенитети ва дунёвий республика каби институтлашган тушунчалар орқали ифодалайди.

Франция тажрибаси Туркия учун икки хулоса беради. Биринчидан, дунёвийлик давлат нейтраллиги билан бирга эътиқод эркинлиги ва барча динларни ҳурмат қилишни қамраб олиши керак. Иккинчидан, тарихий республикавий мерос шахсга садокатдан кўра умумий ҳуқуқий принциплар ва фуқаролар тенглиги орқали барқарорлашади.

2. Германия Федератив Республикаси

Германия Асосий қонуни тарихий фожа ва авторитаризмдан олинган сабоқларни муайян етакчи номи билан эмас, инсон кадр-қиммати, демократия, ижтимоий давлат, федерализм ва ҳуқуқ устуворлиги орқали конституциявийлаштирган. 20-модда Германияни демократик ва ижтимоий федератив давлат деб белгилайди, барча давлат ҳокимияти халқдан келиб чиқишини ва қонун чиқарувчи ҳокимият конституциявий тартибга, ижро ҳамда суд эса қонун ва ҳуқуққа боғлиқлигини мустаҳкамлайди.³⁴

79-модданинг учинчи қисми федератив тузилиш, ерларнинг қонун чиқаришдаги иштироки, инсон кадр-қиммати ва 20-моддадаги асосий принципларга дахл қиладиган ўзгартишларни тақиқлайди. Бу «абдийлик қондаси» таъсис этувчи қадриятларни вақтинчалик сиёсий кўпчиликдан ҳимоя қилади.³⁵

Германия тажрибасининг Туркия учун аҳамияти шундаки, ўзгартирилмас конституциявий ядро тарихий хотирани сақлаш билан бирга, аниқ ҳуқуқий институтлар — инсон кадр-қиммати, халқ ҳокимияти, ҳокимиятлар бўлиниши ва суд назорати билан таъминланганда самарали бўлади. Демак, Отатурк меросини

³² Constitution du 4 octobre 1958, art. 1, 3. Légifrance. <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356/> (мурожаат санаси: 14.07.2026).

³³ Constitution du 4 octobre 1958, art. 89. https://www.legifrance.gouv.fr/loda/article_lc/LEGIARTI000019240655

³⁴ Basic Law for the Federal Republic of Germany, art. 20. https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (мурожаат санаси: 14.07.2026).

³⁵ Basic Law for the Federal Republic of Germany, art. 79(3).

муҳофаза қилиш ҳам унинг номини такрорлашдан кўра, миллий суверенитет ва ҳуқуқий давлат институтларининг реал ишлаши билан ўлчаниши керак.

3. Ўзбекистон Республикаси

Ўзбекистоннинг 2023 йилги Конституцияси тарихий давлатчилик ва буюк аجدодлар илмий-маданий меросини муқаддимада эътироф этади, бироқ давлатнинг асосий сифатларини муайян тарихий шахс номи билан боғламайди. 1-модда Ўзбекистонни республика бошқарув шаклига эга суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий давлат деб белгилайди. 2-модда давлат халқ иродасини ифода этиши ва унинг манфаатларига хизмат қилишини, давлат органлари ва мансабдор шахслар эса жамият ҳамда фуқаролар олдида масъул эканини мустаҳкамлайди.³⁶

7-модда халқни давлат ҳокимиятининг ягона манбаи деб белгилайди; 8-модда эса миллатига қарамасдан барча фуқаролар Ўзбекистон халқини ташкил этишини кўрсатади. 154-модда 1-моддадаги давлат сифатларини қайта кўриб чиқишдан ҳимоя қилади.³⁷ Бу ёндашув миллий тарих, фуқароликка асосланган халқ тушунчаси ва ўзгартирилмас конституциявий принципларни бирлаштиради.

Ўзбекистон тажрибаси Туркия учун тарихий меросни умумий фуқаролик ва ҳуқуқий давлат категорияларида ифодалаш нуктаи назаридан аҳамиятли. Туркия тажрибаси эса Ўзбекистон учун миллий суверенитет, дунёвийлик ва модернизация ғояларининг турли конституциявий даврларда қандай ўзгариши ва суд талқини орқали амалий мазмун касб этишини кўрсатувчи бой қиёсий материалдир.

4. Қиёсий таҳлилнинг умумий хулосаси

Франция, Германия ва Ўзбекистон тажрибаси конституциявий идентификацияни шакллантиришнинг икки асосий усулини кўрсатади. Биринчи усулда тарихий таъсис жараёни муайян шахс номи ва унинг тамойиллари орқали бевосита ифодаланади; Туркия бу моделнинг ёрқин мисолидир. Иккинчи усулда тарихий тажриба шахслаштирилмасдан, республика, дунёвийлик, инсон қадр-қиммати, демократия, ижтимоий ва ҳуқуқий давлат каби умумий нормаларга айлантирилади.

Ҳар икки усулнинг мақбуллиги уларнинг матний шаклидан кўра ҳуқуқий натижасига боғлиқ. Тарихий шахсга ҳавола фуқароларни умумий таъсис хотираси атрофида бирлаштириши мумкин, аммо у сиёсий фикрлар хилма-хиллигини йўққа чиқармаслиги керак. Шахслаштирилмаган принциплар эса универсал ва аниқроқ кўриниши мумкин, бироқ улар ҳам суд, парламент ва жамоатчилик томонидан ҳимоя қилинмаса, декларатив бўлиб қолади.

Туркия учун энг мақбул ёндашув Отатурк меросини Конституциядаги демократик, дунёвий ва ижтимоий ҳуқуқий давлатнинг тарихий манбаи сифатида сақлаш, унинг

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 1–2-моддалар. <https://lex.uz/docs/-6445145> (мурожаат санаси: 14.07.2026).

³⁷ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 7–8, 154-моддалар.

амалий мазмунини эса инсон ҳуқуқлари, фуқаролик тенглиги, мустақил суд, парламент ҳисобдорлиги ва илмий тараққиёт орқали белгилашдан иборат.

Хулоса қилиб айтганда, Тадқиқот Отатурк сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг Туркия конституцияларида бир хил ва ўзгармас шаклда эмас, тарихий шароит, давлат қурилиши вазифалари ва конституционализм ривожига мос равишда босқичма-босқич акс этганини кўрсатди. Уларнинг конституциявий мазмуни олти сиёсий тамойилдан кенг бўлиб, миллий суверенитет, республика, фуқароликка асосланган миллат, тенглик, дунёвий ҳуқуқ, ижтимоий тараққиёт, илм-фанга таянган модернизация ва тинчликпарварликни қамраб олади.

1921 йилги Конституциянинг асосий ютуғи ҳокимият манбаини миллат иродасига ўтказиши ва парламентни таъсис этувчи марказга айлантиришидир. Бироқ у ҳали тўлиқ дунёвий ва мукамал республика конституцияси эмас эди. 1924 йилги Конституция республика, миллий суверенитет, қонун олдида тенглик ва фуқаролик миллатини мустаҳкамлади; 1928 йилги ўзгартишлар дунёвийлашувни, 1934 йилги ўзгартиш сиёсий тенгликни, 1937 йилги ўзгартиш эса олти тамойилнинг бевосита конституциявийлашувини таъминлади.

1961 йилги Конституция Отатурк меросини янги босқичга олиб чиқиб, уни инсон ҳуқуқлари, демократия, ижтимоий давлат, ҳуқуқий давлат, ҳокимиятлар бўлиниши ва Конституциявий суд билан уйғунлаштирди. Бу даврда тамойиллар сиёсий формуладан универсал конституциявий категорияларга ўтди. 1982 йилги Конституция эса Отатурк номи, миллатчилик тушунчаси, тамойил ва ислохотларини муқаддима ҳамда соҳавий моддаларда кенг мустаҳкамлаб, уларни ўзгартирилмас конституциявий ядро ва ислохот қонунларининг махсус ҳимояси билан боғлади.

Конституциявий суд амалиёти дунёвийлик, Отатурк миллатчилиги ва ислохотчиликка амалий ҳуқуқий мазмун берди. Бироқ тарихий принциплар асосий ҳуқуқларни чеклашда мустақил ва чегарасиз асос бўла олмайди. Уларнинг қўлланиши Конституция матни, қонуний мақсад, демократик жамият эҳтиёжи, ҳуқуқий аниқлик ва мутаносиблик билан асосланиши зарур.

Мақолада таклиф этилган уч қатламли ёндашувга кўра, миллий суверенитет, республика, дунёвийлик, фуқаролик тенглиги ва мустақиллик таъсис этувчи ядрони ташкил этади; ҳукумат шакли ва иқтисодий бошқарув воситалари тарихий шароитга кўра ўзгариши мумкин; илм-фан, ижтимоий адолат, модернизация ва тинчлик эса келажакка йўналтирувчи динамик принциплардир.

Хорижий тажриба тарихий меросни мустаҳкамлашнинг ягона модели мавжуд эмаслигини кўрсатди. Франция республика ва дунёвийликни, Германия инсон қадр-қиммати ва демократик-ижтимоий давлатни, Ўзбекистон суверен, демократик, ҳуқуқий, ижтимоий ва дунёвий республикани ўзгартирилмас ёки кучли ҳимояланган кадриятлар сифатида белгилайди. Туркия моделининг ўзига хослиги ушбу

кадриятларни Республика асосчисининг номи ва мероси билан бевосита боғлашидадир.

Шундай қилиб, Отатурк сиёсий-ҳуқуқий ғояларининг замонавий қиммати уларни тарихий шиор сифатида такрорлашда эмас, балки халқ суверенитети, инсон ҳуқуқлари, дунёвий давлат, қонун устуворлиги, ижтимоий адолат ва илмий тараққиётни амалда таъминлайдиган институтларда намоён бўлади. Ана шундай талқин тарихий давомийликни сақлаш билан бирга, Конституцияни демократик ва келажакка очиқ ҳуқуқий ҳужжат сифатида ривожлантириш имконини беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

34. 1921 *Anayasası (Teşkilâtı Esasiye Kanunu)*, Kanun No. 85, 20.01.1921. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>
35. 1924 *Anayasası (Teşkilâtı Esasiye Kanunu)*, Kanun No. 491, 20.04.1924. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>
36. 1961 *Anayasası*, Kanun No. 334, 09.07.1961. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>
37. *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Kanun No. 2709, 18.10.1982 (амалдаги таҳрир). Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>
38. *Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*, Kanun No. 3115, 05.02.1937.
39. Atatürk, M.K. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. Cilt II–III. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2023.
40. İnan, A.A. *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
41. Özbudun, E. 1921 *Anayasası*. 3. Baskı. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2021.
42. Mumcu, A. “1924 Anayasası.” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1986, 2(5), s. 383–400.
43. Kanadoğlu, O.K.; Gümüş, C.; Şahin, B.N. “Atatürk'ün Egemenlik Anlayışı ve Egemenlik Anlayışlarının Türk Anayasalarına Yansımaları.” *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 2023, Sayı 169, s. 1–46.
44. Özkan Güneş, Z. “Anayasal Kimlik Kavramı ve Türkiye Üzerine Kısa Bir Değerlendirme.” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2024, 73(4), s. 2327–2377.
45. Tanör, B. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
46. Gözler, K. *Türk Anayasa Hukuku*. 4. Baskı. Bursa: Ekin, 2021.
47. Özbudun, E. *Türk Anayasa Hukuku*. 25. Baskı. Ankara: Yetkin, 2025.

48. Gözübüyük, A.Ş.; Sezgin, Z. *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*. Ankara, 1957.
49. Korkut, L. “Başlangıç Kısımlarının Hukuki Etkisi, Temel Nitelikleri ve Anayasaların Başlangıç Kısımları Üzerine Bir Sınıflandırma Denemesi.” *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2017, 4(2), s. 27–64.
50. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. E.1973/37, K.1975/22, 25.02.1975.
51. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. E.1989/1, K.1989/12, 07.03.1989.
52. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi. E.2008/16, K.2008/116, 05.06.2008.
53. *Constitution du 4 octobre 1958*, articles 1, 3 et 89. Légifrance. <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000571356/>
54. *Basic Law for the Federal Republic of Germany*, articles 20 and 79. Federal Ministry of Justice. https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html
55. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 2023 йил 30 апрель. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. <https://lex.uz/docs/-6445145>
56. *1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ve Makaleler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2021. <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/2023/06/1921-TESKILAT-I-ESASIYE-KANUNU-VE-MAKALELER-1.pdf>

